

„Délután Dési-Huberéknél [...]. Új képeket mutat [...]. Az Illyés portrékat átdolgozta, az egyik különösen döbbenetes most. Attila került az ülő, kezében könyvet tartó Illyés mögé, esett-ségekben felmagasló árnyék, a háttér tájkép, a tájból szívárogo ki szinte, baráti együttes, de ugyanakkor lenge és mégis súlyos lelkiismeret.”

Radnóti Miklós

A mottóként választott 1940. december 29-i naplójegyzet folytatásában Radnóti Arany sorait idézi az *Emlények* III. részéből, megjegyezve, hogy „milyen zavartalan, vállalt viszony ez Petőfi s Arany között s mily zavaros ez.”

Igen, József Attila korai halála után a legjobb kortárs alkotók is zavarosnak, tisztázatlannak érezték Illyés Gyula és József Attila kapcsolatát. Maga Illyés élete végéig viaskodott saját „emlényeivel”, és Illyés Gyuláné is megírta, közreadta József Attila-dokumentumait és -kommentárjait. Ismerve a két költővel kapcsolatos gazdag irodalmat és N. Horváth Béla összefoglaló esszéjét (*Két költőről. Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának történetéhez. Jelenkor, 1991/9. sz.*), úgy érezzük, még korántsem mondta ki az utolsó szót az irodalomtörténet-írás. Tanulmányunk kapcsolattörténeti kísérlet, mely az adott alkalom megszabott keretei között mintegy tézisszerűen mutatja fel kutatásunk eredményét. Köszönettel tartozunk Illyés Máriának néhány eddig ismeretlen dokumentum megtekintéséért és Tverdota Györgynek értékes megjegyzéseiért és tanácsaiért.

A XX. századi magyar költészet fő irányait reprezentálja e két költő életműve. Sorsuk is sok kapcsolódást, párhuzamot kínál. Illyés Gyula egy dunántúli nagybirtokhoz tartozó zsellérszálláson, Rácegrespusztán született 1902. november 2-án. Szülei szétköltözése után, 14 éves korától azonban Budapest egyik premkerületében, Angyalföldön él. Édesanyja varrónőként keresi kenyerüket. József Attila eleve a város peremén, a Ferencvárosban született 1905. április 11-én. Apja elhagyja családját és a későbbi költő a mosónő-takarítónő-alkalmi munkás mama által biztosított lumpenproletár körülmények között szerzi meghatározó első élményeit. Mindkét költő belekezd az egyetemi tanulmányokba, de nem fejezi be azt. Ifjúságuk legfogékonyabb éveit Párizsban töltik, Illyés négy évet, József Attila egyet, de ő korábban Bécsben is él, és így németül is kitudónen megtanul. Mindkettő korán eljegyzik magukat a munkásmozgalommal; Illyés egyenesen a várható letartóztatás elől menekült Párizsba, húszévesen.

Illyés 1926 második felében jött haza, József Attila egy évvel később. A Simplon kávéházban találkoztak, közvetlenül ezután, és József Attila Illyéstől tudakozódott a hazai viszonyokról. Illyés vidám, bőbeszédű, a gátlástalanságig magabiztos huszoneves fiatalemberre emlékezik, aki rögtön az elején megkérdi: „– Hol lehet itt mecénást szerezni?”² Illyés, ha nem is azonnal, jó fél év múlva, 1928 májusában megpróbált segíteni: „Kedves Elza, mint korunk egyik maecénásnéjához fordulok magához, szívből ajánlván gyönyörűség barátom, József Attila előfizetési ívét. [...] Ritkán jelenik meg oly tökéletes verskötet, mint ez.” A címzett Adler Elza, aki – egy másik levélből tudjuk – egy évvel korábban a Dokumentum-estek

¹ A 8. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra (Jyväskylä, 1995. aug. 10–15.) készült előadás.

² (NB.: Illyés saját magát is kitudónen menedzselte. Gondoljunk a Csécsy Imréhez, Imrédy Bélához és nem utolsó sorban Babits Mihályhoz fűződő kapcsolatára!)

jegyének eladásánál volt Illyés segítségére. Most a *Nincsen apám, se anyám* verses-kötet előfizetési ívét küldte el neki, önzetlenül. Természetesen megtalálható az említett kötet Illyés könyvtárában „... igaz szeretettel és barátsággal” ajánlva. A dátum: Pest, 1929. febr. Aláírás: Attila – s ez nagyon meleg baráti kapcsolatot jelez. Ugyanígy, csupán keresztnevével írta alá József Attila a *Nem én kiáltok*-kötet 6. lapján olvasható Illyés Gyulának című verses ajánlását. Ez alatt nincs dátum, a megismerkedésük utáni napokra keltezhetjük, amikor már meg- és felismerték egymás rokonítható szándékait. A harmadik dedikáció a *Dönts! a tőkét*-ben olvasható: „Illyés Gyulának barátsággal és szeretettel. Dönts! Bp. 1931. márc. 21. József Attila”. Itt már teljes a névaláírás, a felkiáltójeles felhívás elvtársi, elvbaráti kapcsolatra utal. Figyelemreméltó, hogy a kötetet megjelenése napján adta barátjának József Attila. Illyés Gyula könyvtárában megtalálható még a *Külvárosi éj*, a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj*-kötet is, immár dedikátlanul. (A Flórának dedikált köteteket nem láttuk.) József Attila nehezen rekonstruálható könyvtárából eddig egyetlen dedikált Illyés-kötetet ismerünk, s ez az *Iffúság*: „József Attilának a régi szeretettel, Illyés Gyula 1933. V.” Biztosra vesszük, hogy az ezt megelőző Illyés-kötetek dedikált példányai is megvoltak József Attila könyvei között.

Visszkapcsolva most kettejük megismerkedéséhez, Illyés Gyula említi, hogy József Attila gyakran meglátogatta őt a Lehel út 26. szám alatti szoba-konyhás alkóvos lakásában. Sőt olyankor is elment, amikor csak Illyés édesanyját találta otthon; bögre kávéra, vajaskenyérre, jó szóra, pihenésre. Illyés Gyula szerint bizonyára saját ferencvárosi gyermekkorát, korán elvesztett anyját – a Mamát – vélhette felfedezni költőtársa otthonában. A látogatás kölcsönös volt. József Jolán szerint az ő Lovag utcai lakásuknak Illyés Gyula volt gyakori vendége, a híres rímjáték-szonettek Makaiéknál születtek. Illyés Gyula egy olyan alkalomra is emlékezik (1974. május 1-jén), amikor költőtársa a *Zalán* futása első sorát – „Régi dicsőségünk hol késel az éji homályban” – a *késel* szó *bicskáz* jelentését hangsúlyozva skandalta séta közben. Gyakran űztek ilyen agyrobatikát!

„Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás?” – kérdi Illyés idézett naplójegyzetében. Úgy véljük, a változás egy folyamat volt, és nemcsak József Attila változott meg. Első barátságos „viaskodásuk” Vágó Márta körül történt. Vágóékat s így Mártát is Illyés még Párizsból ismerte, eljárt hozzájuk Pesten is. József Attilát Komor András vitte föl először, 1928 elején. A történet közismert. Egy ízben négy fiatal író, Ignotus Pál, Illyés Gyula, József Attila és Komlós Aladár voltak Vágóék vacsoravendégei. Hazafelé megbeszélték, hogy bármelyikük szívesen feleségül venné Vágó Mártát. József Attila van erre leginkább rászorulva, ezért a többiek visszaléptek az ő javára. József Attila valóban szerelmes volt Vágó Mártába, de „osztálya elragadta tőle”. Az 1929 februárjában megjelenő *Nincsen apám, se anyám* című kötetét mindenestre Vágó Józsefnek, Márta apjának dedikálta. Illyés számára Márta szintén egy számba jöhető lehetőség volt: első kötetében, az 1928-as *Nehéz földben* egy verset maga is Vágó Józsefnek ajánlott; igaz, Juvancz Iréneusz, későbbi felesége, Muca édesapja is kapott egy dedikációt.

A „mérkőzés” következő menete Babits és a Nyugat körül zajlott. Tény, hogy az 1925-ig, tehát húszéves koráig Magyarországon élő József Attila már 1923-ban a Nyugat munkatársa lett, évekkel előbb, mint Illyés. Utóbbi Párizsból megtérve nekrológnak is beillő kiáltvánnyal búcsúztatja a húszesztendős folyóiratot (a Dokumentum 1926 decemberi számában), majd Füst Milán közvetítésével hamarosan maga is a Nyugat munkatársa lesz, előbb könyvbírálataival, majd verseivel.

Illyés és József Attila 1928-ban fej-fej mellett haladnak a Nyugatban. Decemberben azonban sorsformáló események zajlanak le mindkettejük életében. December 1-jén megjelenik a Nyugatban Illyés hódoló esszéje Babits új verseiről, *Az istenek halnak, az ember él* címmel. December 14-én mindketten részt vesznek a Fiala Írók Előadóestjén a Zeneakadémián. Ennek bevezetőjét Babits Mihály tartotta. 17-én pedig Babits hétfői fogadónapja vendégei – itt József Attila vitába bonyolódik Babitscsal Croce intuicionista esztétikája kapcsán. Több meghívást nem is kap a költőhöz. Ehhez hozzávehetjük József Attila *Tárgyi kritikai tanulmányát Az istenek halnak, az ember él* című Babits-kötetről. (A Tollban jelent meg 1930. január 10-én.) Ezzel a pamflettel József Attila évekre elvágta magát a Nyugatban való megjelenés lehetőségétől és élete végéig a Baumgarten-díjtól. (1935-ben és 36-ban viszont Baumgarten-jutalmat kapott.) Illyés 1936-ig négy ízben nyeri el a Baumgarten Évdíjat, tanítványi, majd baráti kapcsolatba kerül Babitscsal és 1937-től a Nyugat társszerkesztője lesz.

A Babits körüli csatározásban József Attilán segíteni akaró gesztusként értékeli Illyés többször is a Nyugat 1932. december 16-i számában megjelent bírálatát a *Külvárosi éj*ről. Úgy véli, az a tény, hogy „az *Óda* a Nyugatban jelent meg, első versként a Babits ellen írt szomorú pamflet okozta feszültség föloldásául”, az ő bírálatának is köszönhető (Naplójegyzetek, 1974. márc. 30., júl. 16. és júl. 20.). Lehet, hogy ez volt Illyés szándéka. Az *Óda* a Nyugat 1933 augusztusi számában jelent meg. Előzőleg, 1933. április 1-jén Babits már közölte József Attila *Reménytelenül* című költeményét. Még előbb, 1933. január 28-án írta József Attila Babitsot megkövető levelét. Illyés bíráta azonban több mint gesztus. Gondoljunk Fenyő László egy évvel korábbi negligáló *Döntsd a tőkét*-kritikájára ugyancsak a Nyugatban! Illyés, bíráta első mondatában „jó költő”-nek tartja József Attilát. Az utolsó passzusban pedig megállapítja, hogy a költőnek csupán egyetlen szavába kerülne, hogy költészete egymástól elütő, kavargó, de már csomósodó elemei összeálljanak. „Érdekes, friss világ tárul akkor elénk, az új magyar költészet egyik legüdébb, leggondozottabb területe.”³

Illyés szerint József költői alaptermészete „bizonyosfajta parnasszista festői hajlam, [...] mely kitűnően érvényesülne az ő izmos, friss, az ősi virágénekek magyarságát idéző nyelvezetében” – vagyis a *Nincsen apám*-kötet verseit kéri számon költőtársa új versein. Másutt viszont mintha a *Döntsd a tőkét* verseit bírálná, pontosabban a költő leíró verseibe is beszivárgó marxista szemléletét. A kötet egyik legsikerültebb verseként tartja számon *A hetediket*, a forradalmi, sőt marxista versek közül pedig a *Mondd, mit érlel...* és a *Munkások* nyerték el tetszését. „Ezek szemlélete – írja – azonos a leíró verseivel, csak ezekben a tájat egy-egy társadalmi helyzetkép helyettesíti, mely egyúttal állandóan valóságos helyzetképekhez, tárgyakhoz és környezethez kapcsolódik.” Vajon miért nem említi itt – s a bírálat folyamán egyszer se – a kötet címadó nagy versét, a *Külvárosi éjt*?

Amit viszont idézett mondatában a költői téma állandóan változó megközelítéseként regisztrál, ma már épp egy József Attila-i definícióval szalagút technikának nevezünk. Szigeti Lajos Sándor szerint József Attilánál 1932-től kezdve válnak gyakorivá „a spirál szerkezetű versek”; néhány ezzel a módszerrel készült költeményével, mint Illyés nyomán megjegyeztük, már a *Külvárosi éj*ben is találkozunk.

³ Elvárásával egybehangzón írja majd Illyés öt évvel később, a Nyugat József Attila-nekrológiájában: „Vibráló, nyugtalan műve hirtelen kerek egész lett, a halál zománca, mely szívárványló burkot von köréje, egységesnek mutatja, minden darabot a helyére tesz benne s mindent világosan kiemel.”

Szigeti Lajos Sándor mindkét költő életében paradigmaváltásként fogja fel az 1932-es és 33-as év fordulóját; ennek eredménye Illyésnél az ezután írt, majd 1935-ben és 37-ben kötetbe foglalt új – tegyük hozzá: nagy – verseinek gyűjteménye. Ugyancsak Szigeti figyelte meg, hogy éppen a fordulóponton, 1932 decemberében Illyés Gyula és József Attila egyszerre jelenik meg a Korunkban (*Hősökről beszéltek*, illetve *Invokáció*), ahol is „Illyés a zsellérek-paraszток, József Attila a munkások küldöttjeként szólal meg.” (Szigeti Lajos Sándor: „*Ők híven kihallják...*” 1928 és/vagy 1932 *Illyés Gyula és József Attila költői magatartásformájában*. Tiszatáj, 1991/7. sz.) Szigeti korábban a Fiatal Költők Előadóestjén elhangzott versekre épülő, Babits által szerkesztett Új Anthológiára hivatkozik, melynek bevezetőjében Babits meghirdeti az új nemzedék „puritán és tárgyias” líráját, új népiességnek nevezve azt. Babits példája a *Három öreg* című Illyés-vers. Nagyon fontos, hogy a *Három öreget*, sőt a *Nehéz föld* néhány darabját is Lengyel András *A Dunánál* egyik vers-előzményeként, allúziójaként interpretálja. (*Illyés, József Attila és A Dunánál*. Üzenet, 1980/7–8. sz.) Ha nem is allúziót, de egy-egy téma versben vagy prózában történő hasonló megközelítését többször is megfigyelhetjük a két költő életművében. Itt van mindjárt az 1930. szeptember 1-jei tüntetés, amely mindkettőjüket versre ihlette. Illyés Gyula *Szenyves sikátorok között* című verse megjelent a *Sarjúrendekben*, József Attila *Tömeg* című költeménye pedig a *Döntsé a tőkét*-ben. Előbbi vers a tüntetés egy epizódja – „Berohantam a kapualjba” – és a jövőnek címzett üzenet, míg a *Tömeg* a tüntetés plasztikus képe. Ez is felhívással zárul – magukhoz a tüntetőkhöz címezve. Nagyon hasonló eredményre jutnak Mécs László költészetét vizsgálva (József Attila: *Mécs László költészete*. A Toll, 1931. febr. 25.; Illyés Gyula: *Katolikus költészet*. Nyugat, 1933. ápr. 1.). Ugyanez a helyzet, amikor a fasizmus németországi győzelmével és a szocialista eszme ezutáni lehetőségeivel néznek szembe (József Attila: *Az egységfront körül*. Új Harcos, 1933. máj.; *A szocializmus bölcselete*. Szocializmus, 1934. nov.; Illyés Gyula: *Szocializmus szociálisták nélkül*. A Toll, 1933. szept. 23.).

A két költő fontos működési, mondhatnánk közéleti terepe 1928 és 1933 között a Bartha Miklós Társaság. Mindketten 1928 őszén kezdenek el járni a Társaság üléseire és előadóestjeire. József Attila itt talál új barátokat Vágó Márta „elragadása” után. És Illyés? Egy 1935-ös vallomását idézzük: „Egy célom volt mindig. A zsellérség és a cselédség sorsán javítani. E célból mindenkivel társulok. Különböző mozgalmak közeledtek e kérdés felé, én valamennyit támogattam, a szocialistákat éppúgy, mint az ifjúsági egyesületeket.” (*Naplójegyzetek*, 1935. jan. 30.) Mivel a Bartha Miklós Társaság előadásain és röpirataiban már 1928 tavaszától megtalálható a *Ki a faluba* programja, célja megvalósítását itt is remélhette. Illyés Gyula 1928. október 17-én részt vett a BMT egyik ülésén, ahol háborúellenes propagandát határoztak el. József Attila ugyanekkor cikket írt a Bartha Miklós Társaság októberi Értesítőjéről a Századunkba. A BMT Falubizottsága novemberben vitaest-sorozatot tartott a parasztkérdésről. Ezen József Attila bizonyára részt vett, hisz erre épült (volna) *Az európai parasztpártok és a magyar országos parasztpárt* című előadása a Dénes István vezette Magyarországi Földműves és Munkáspárt 1929. március 24-i kongresszusán, melyet a hatóságok betiltottak. Mindketten szerepeltek viszont 1929. február 27-én a BMT Magyar Föld-estjén a Vigadóban. A Magyar Föld-est folytatásaként megjelenő *Új Magyar Föld* című röpirat első számában közli József Attila *Istenem és Megfáradt ember*, valamint Illyés Gyula *Szegénylegény és Szomorú béres* című költeményeit. (1929. júl.–szept.). A második számban olvashatjuk Illyés Gyula *A Tiszánál* című versét, József Attila pedig előbb bírálatot ír a

röpiratról (*Új Magyar Föld és – néptelen szavak*. Előőrs, 1929. dec. 21.), majd védelmébe veszi azt és a Társaság működését a konzervatív körök támadásával szemben. (*Magyar Mű és Labanc Szemle*. Új Magyar Föld, 1930. jan.–márc.).

1930. március 23-án ismét együtt szerepelnek a Vigadóban, a BMT által rendezett Magyar Ifjúság Ady emlékünnepején. József Attila *Ady emlékezete* című versével, Illyés Gyula pedig erre az alkalomra írt *Ady ünnepén a pesti Vigadóban* (1930. márc. 23.) című kilenc szakaszos, hangulatában Babits *Petőfi koszorúi* című költeményével rokon ódájával, melyet utóbb a nem közölhető versei közé sorolt (Illyés Mária szíves közlése). Ezt megelőzően a BMT 1929. december 15-i első országos kongresszusán a Társaság néhány tagja hitet tett a tudományos szocializmus eszméinek tanulmányozása mellett, vagyis a BMT balra tolódott. Emiatt tényleges vezetőjük, Fábian Dániel orvos elveszítette pesti állását és fél évig vidéken dolgozott. Ez adott lehetőséget arra, hogy a sógoránál, Hódmezővásárhelyen tartózkodó József Attilával röpiratot írjon *Ki a faluba* címmel. Közben, 1930 tavaszától a Társaságon belül szervezőmunkához látott Szász Béla, a BMT egyik alapítója, aki 1929. május 23-án létrehozta a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot. Fábian Dániel háttérbe vonulásával/szorításával vákum keletkezett és ezt próbálta kihasználni a Társaságon belüli tagtoborzással; a párhelyiség is a BMT egyesületi szobáiban székelt. Terjeszkedésük a BMT vezetésének átvételével fenyegetett. Ez ellen, tehát a Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak a Társaságon belüli térnyerése ellen tiltakozva 1930. október 31-én Fábian Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Vass László, Gál István, Gunda Béla és Olt Károly kilépett a Bartha Miklós Társaságból. A kilépők között nem találjuk Illyés Gyulát, ő ugyanis ekkor a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagja volt. 1930 őszén jelent meg Csomoss Miklós *Mit akar a Magyar Nemzeti Szocialista Párt?* című röpirata. „Magyarország a magyaroké legyen! Magyarország sorsáról csak a magyar milliók dönthessenek! Friss vért a közéletbe! Gazdasági és társadalmi megújítást!” – olvassuk a program kivonatát, mintegy alcímként. Az első oldalon található a párt vezetők nevora. Országos elnök dr. Szász Béla, a községi párt igazgatója dr. Janda Iván, az országos párttitkár Csomoss Miklós, a vidéki szervezetek igazgatója pedig Szabó Bertalan. A községi párt elnökségének a címe: VII., Múzeum körút 10. II. em. 2. Ez azonos a Bartha Miklós Társaság egyesületi helyiségével. Itt lehet jelentkezni a pártba, valamint Kiss Istvánnál, Szabó Bertalannál, dr. Tompa Kálmánnál, Illyés Gyulánál, Somody Pálnál. A 26 tagú névsorból emeljük ki még dr. Rátkay Kálmán, Szathmáry Sándor és Áfra Nagy János nevét. (1–2. l.) A program elsősorban a nincstelenekekre és leigázottakra épít: „Mozduljunk meg végre mi, névtelen milliók, a magyar Kánaán robotosai, akiket eddig sem a kormányhatalom, sem a vörös nemzetköziség, sem a germán klerikálizmus, sem pedig a liberális nehéztöke semmibe sem vett.” Még egy mondat, a 8. lapról, mely különösen közel állhatott Illyés Gyulához: „Még ha átmenetileg rázkódtatással is járna, meg kell szüntetni a nagybirtokot, mert a legsúlyosabb nemzetpolitikai érdekek ezt követelik.” (Köszönettel tartozunk Nagy Csabának azért, hogy a tulajdonában lévő röpirat tanulmányozását lehetővé tette.) Egy 1930. november 13-ai szigorúan bizalmas jelentés a párt vezetői között említi Illés (!) Gyulát, aki „a Mencer-féle borseviki sejtmozgalom egyik volt vezetője” (OL K. 149–1930–7–5951). Tudjuk, emiatt emigrált a költő 1921 őszén. Illyés minden bizonnyal csak néhány hónapig volt Szász Béla pártjával kapcsolatban. Erre is magyarázatot ad idézett 1935-ös vallomása, amely így folytatódik: „Tehát én vagyok a fix pont, a világ hullámszik körülöttem. Amelyik eltávolodik tőlem, azt nem én hagyom ott,

hanem az lesz árulója az én problémámnak. Különben füttyölök az egyének véleményére, akik szintén »fix pontok«. A történelem »ítél«. –”

A kilépés idején József Attila már az illegális kommunista párt tagja. November 15-én néhány vele együtt kivált társával és a baloldali munkásifjúság képviselőivel folyóirat-alapítást terveznek. A megbeszélésen részt vesz – összekötőként – Illyés Gyula. Naplója szerint ezen az estén közölte vele József Attila, hogy „át fogja írni eddigi verseit forradalmiakká és kiadja, *Üsd a tőkét, ne siránkozz* címmel”. József Attila a KMP-vel egyezően vonja meg az ifjúsági mozgalmak, így a Bartha Miklós Társaság mérlegét is 1932 januárjában (*Fiatalságunk és a népművészet*). A február 29-i közgyűlés jegyzőkönyve szerint viszont már ismét a Könyves Tóth Kálmán elnökletével – ügyvezető elnök: Szathmáry Sándor – működő társaság tagja, a közgazdasági alosztály vezetője. Ugyanekkor Illyés Gyula az irodalmi főosztály vezető-alelnöke. 1932. május 31-én a Feministák Egyesülete és a Bartha Miklós Társaság kezdeményezésére megalakult a Halálbüntetés Ellenés Szövetség, amelynek mindkét költő aktív tagja lett. Részt vettek 1932 júniusában a Sallai és Fürst megmentése érdekében indított aláírásgyűjtésben, ugyane cél érdekében röplapot fogalmaztak, végül József Attila szövege jelent meg Illyés Gyula módosításaival. A két költőt és néhány társát a röplap miatt perbe fogták. Ez a per hosszas tárgyalások után csak 1935. március 22-én ért véget Illyés felmentésével, illetve József Attila 200 pengős pénzbírságával.

1932 végén, 1933 elején a Bartha Miklós Társaság ismét balra tolódott. Egy kommunista orvosi és egy közgazdasági szeminárium működött a Társaság keretei között (és helyiségében), utóbbi munkájában József Attila is részt vett. Az ügyvezető elnök, Szathmáry Sándor pártolta a fordulatot, míg Könyves Tóth Kálmán elnök ellenezte azt. Néhányan ezért írásban kérték az elnököt a választmány összehívására. Az 1933. február 14-i levelet többek között Illyés Gyula, József Attila és Szathmáry Sándor is aláírta. Ugyan már nem tudták módosítani a Társaság működési szabályzatát, netán az elnök jogkörét, mert két nap múlva a rendőrség – az 1933-as kommunistaellenes letartóztatásorozat részeként – rajtaütött az egyik összejövetelükön, s ezután a Bartha Miklós Társaság hamarosan beszüntette működését. (Az 1936 decemberében újjászervezett Társaság munkájában csak Illyés Gyula vett részt, József Attila, kezdődő súlyos betegsége miatt nem is tudott volna eljárni középük.)

1933 nyarára keltezhető József Attila *A nemzeti szocializmus* című és kezdetű kéziratosa, mely egyelőre kiadatlan, de a kutatók jól ismerik. Lengyel András beható tanulmányban foglalkozott vele (*József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról*. Forrás, 1995. júl.). Rátz Kálmán, a költő kávéházi barátja, ekkoriban Nemzeti Kommunista Pártot szeretett volna alapítani; cikkét József Attila az ő kérésére írta, mintegy a leendő párt – Lengyel András szavával – „hírverő felhívásaként”. A cikk alap gondolata az, hogy a nemzetköziség eszméje a német dolgozók nemzeti szocialistává válása miatt „megbukott. Megbukatta a nemzeti érdek...” Ez a nemzetközi szocialisták további tevékenységére kihat, ugyanis a szocializmus nemzetközivé válását meg fogja előzni a nemzeti egységek kialakulása. Lengyel András szerint a közvetlen megrendelésen túl ez a cikk mintha *Az egységfront körül* problémafelvetésére adott sajátos válasz lenne, továbbá a Bartha Miklós Társaság, mely 1932–33-ban a költő mozgalmi munkájának terepe volt, említett szétzúzása és – tegyük hozzá – a költő kommunista kapcsolatainak, párttagságának ugyan-csak ekkori megszűnése is motiválhatta létrejöttét. Szántó Judit kérésére a költő elállt a cikk közlésétől, azért említjük mégis, mert úgy véljük, József Attila e lépése rimel Illyés Gyula három évvel korábbi hasonló epizódjára.

Amikor a Halálbüntetés Ellenés Szövetségben végzett munkájukról szoltunk, nem említettük, hogy a két költő közös ügyekben korábban és később is vállvetve vett részt. Így aláírták a 100%-ot szerkesztő Tamás Aladár kiszabadításáért fogalmazott kérvényt 1930. augusztus 19-én. Ugyancsak aláírták azt a levelet, melyet a fiatal magyar írók küldtek 1932 júliusában a genfi Nemzetközi Világbéke Kongresszushoz. 1935-ből egy párhuzamos, tehát nem közös akciójukat említhetjük: A Népszava 1935. augusztus 11-iki száma szerint Ignóus Pál és József Attila bejelentették, hogy az építőmunkások sztrájkja alatt két építőmunkás család élelmezéséről gondoskodnak. Két nap múlva a laphoz címzett levelében Illyés Gyula is kinyilvánította csatlakozását. A szándéknyilatkozat azért nem egyidejű, mert a két költő között ekkor már fokozódott az ellentét. József Attila nem tudta túlteni magát azon, hogy 1934 nyarán a Szovjet Írószövetség első kongresszusára nem ő, hanem Illyés kapott meghívást. Mint hajdan Babits, most Illyés ellen írt pamfletet *Miért nem én?* címmel, még a moszkvai út idején. Ez nem jelent meg, kézírata sem került nyilvánosságra. Ettől kezdve a két költő alig érintkezett egymással. Illyés említi a Sallai és Fürst kivégzése elleni röpiratot; a per ezutáni tárgyalásain „épp csak biccenttünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt; az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közölni.” (*Naplójegyzetek*, 1974. máj. 1.)⁴ Isterjük József Attila indulatos kitérését költőtársa ellen, Veres Péternek írt 1934. szeptember 24-i levelében: „Ő a moszkvaiaknak való. Vagy hogy ne túlozzunk, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácihoz vagy a bolsevikokhoz.” (A levél írása idején Veres Péter és József Attila a szociáldemokratákhoz állt közel.)

1934 után József Attila kétségbeesett dühvel bizonygatta társai, barátai előtt, hogy ő a nagyobb költő. Szántó Judit említi, hogy saját *Aradat* című verse néhány soráról – „Sztrájkoltunk, most kutunk sincsen. / Penész legel az álláson, / családjaink csurgós csűrben, / hogy is volna maradásunk? ...” – kijelentette: Illyés, a zsellérvadéék ilyen soha le nem írta. Németh Andor úgy emlékezik, ekkoriban József Attila Illyést szinte patologikusan gyűlölte. Verseit – így azt, amely egy dunai propellerről szól – ízekre szedte. (Valószínűleg az 1934-ben írt *Nem menekülhetsz* című költeményről van szó.) A Zilahy-féle Új Szellemi Frontot bíráló cikkeiben többször is nehezményezi, hogy „az egyik alvezér nemrégiben törvényhozási úton akarta rákényszeríteni a parasztokat, hogy családonként legalább négy kis parasztot hozzanak a világra...” Ugyanezt írta korábban Veres Péternek, idézett levelében, de még élete végén is visszatért ez a negáció egyik Illyést bíráló versében: „Egyke karikás ostora, / nem is vagy olyan ostoba”. Idekapcsolható Illyés 1974. február 14-i naplójegyzetének alábbi részlete: „Volt még egy hasonlóan fájdalmas – akkor kínos – találkozásunk. Bartók vígadóbeli hangversenyének végén [1936. dec. 10-én – T. J.]. A földszintre vezető széles díszlépcső egyik szárnyának tetejéről megindulva öt pillantottam meg a másik lépcsőszárny tetején. Ő is észrevett. Ha együtt haladunk a tömeggel, a két lépcsőszárny tövénél természetsszerűleg találkozunk. Akkoriban már elég éles vitahangok csattantak arról, nacionalizmus-e a magyar nép biológiai elgyengüléséről, pusztulásáról beszélni. Kölcsönösen úgy tettünk, mintha nem akadt volna össze a pillantásunk.” A másik, ugyanakkor felidézett emlék ettől eltérő: „Elöttem a kép: Attila vidáman bon-

⁴ Valószínűleg e nem publikálhatott cikke helyett írta József Attila éles hangú bírálatát Illyés Gyula *Oroszország-könyvéről*. Igaz, nem a saját, hanem a sógora nevében (BANYAI László, *Irodalmi vallomás Oroszországról*. Korunk, 1935. márc.)

colja a *Nizsnij* című versemet; karmozdulatát is látom, ahogy citálja (ezt nevetve): (háttal Ázsia felé). Ez pedig csak az orosz út után történhetett, mert hisz a vers egy nizsnij-novgorodi pillanatot ábrázol." Ehhez még hozzáfűzi: „De ez a jó együttlét csak átmeneti lehetett mégis.” Idetartozik az is, amit a *Szolga* című versének és előzményeinek megvitatásáról mond: József Attila nevetve túltette magát rajtuk. Legalábbis 1937 júniusában, amikor – a verseknek a Nyugatban való megjelenése után – a beszélgetésre sor kerülhetett.

1937 József Attila életének utolsó éve. A Flóra-szerelem ideje. A Flóra-verseké és az élettől búcsúzó költeményeké, melyek szintén a Flóra-versek folytatásai. Az életrajzi tények meglehetősen pontosan rekonstruálhatók Illyés Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól írt könyvéből. És Illyés Gyula 1937-es verseiből, valamint a *Külön világban* című kötetéből. Akárhogy is vesszük, ez az utolsó mérkőzés a két költő között. Az alapállás hasonlít a kilenc évvel előbbihez. Miként Mártát, Flórát is Illyés Gyula ismerte meg korábban, 1936 decemberében, József Attila pedig 1937. február 20-án. A Szondi Lipót teamjében dolgozó ifjú pszichológus – dr. Kozmutza Flóra 1905. nov. 21-én született – mindekettejükkel Rorschach-tesztet készített. És mindketten villámcsapásszerűen beleszerettek. Mint Vágó Mártánál, Illyés számára itt is alternatívaként kínálkozik Muca, akinek 1928-ban udvarolt, 1931 óta pedig a felesége. Épp ez, hogy Illyés nős volt, jelentett kezdetben tabut Flóra számára. Illyés Gyuláné – Flóra – közli levélváltását József Attilával és egykorú feljegyzéseire támaszkodva értelmezi e kilenc és fél hónap történéseit és kihatását mindhármuk életére. Dokumentum-apológia, summázhatnánk a könyvecskét, mert úgy látjuk, védeni szándékozik későbbi férjét, Illyés Gyulát, akivel ezután több mint negyven éven át tartó házasságban élt. „Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni ő saját magát” – írja Fejtő Ferenc *Flóra – József Attila és Illyés Gyula között* című esszéjében (Irodalmi Újság, 1988/4. sz.), majd így folytatja: „A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle büntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarás hatja át, csak épp a bünt nem találja az ember.” Vajon miért lehetett Flórának lelkiifurdalása? A könyv és Illyés 1937-es verseinek szoros olvasata tán választ ad e kérdésre.

Az első és legfontosabb: József Attila 1937-ben, a Gyömrői Edit-szerelem kudarcá és ennek versei révén történő tolerálása után már nem volt olyan egészségi állapotban, hogy reális vetélytársa legyen a bár helyenként depresszióra hajlamos, de hozzá képest vasegészségű Illyés Gyulának. Körülményei(k) részletezése helyett álljon itt egy mondat Beney Zsuzsa *Flóra* című tanulmányából: „A '37 februárjában–márciusában írott Flóra-versek [...] legfőbb témája a halál elfogadása.”⁵ Úgy véljük, hogy ez József Attila későbbi verseinél is így van, egészen az utolsó búcsúversekig (*Karóval jöttél...; Íme hát megeltem hazámat...*). Mindkét versét átadta Flórának, annak 1937. november 28-i szárszói látogatásakor. A *Karóval jöttél*-ben írja:

„Magadat mindig kitakartad,
sebedet mindig elvakartad”

Szerintünk ez a két sor, az önsorsrontás költői láttelelete, a kulcsa József Attila 1937-es magatartásának. Ezért nem látogatja meg Flórát sem Mátraházán júniusban, sem Tihanyban július elején, holott tervezett tihanyi közös (bár nem együttes) nyaralásukra 600 pengő előleget vesz fel kiadójától. Igaz, július 20-tól már a „Hét

⁵ In „*A Dunánál*”. Tanulmányok József Attiláról. Bp., 1995.

Torony"-ból, a Siesta Szanatóriumból címezi Flórának szóló leveleit. Gyors gyógyulást remél, de nem így történik. József Attilát a Siestában ápolják, kezelik három és fél hónapon át; itt békül meg Illyés Gyulával is, egy nappal végzetes szárszói útja előtt.

És a (szerelmi) háromszög másik befogója? Mi a helyzet a Flóra–Illyés Gyula kapcsolattal? Illyés Gyuláné felidéri október 16-ai találkozásukat, amikor meggyeztek: „én Attilához kötöm az életem, ő nem hagyhatja el a feleségét, nekünk kettőnknek találkoznunk sem szabad... [...] Illyés Gyula *Éjfél után* című akkortájt írt verse ezt a megállapodást tükrözi. Ennek első szakasza:

Kirakom a kést, az órát, a vén
naptárt, a sok súlyt, papirost;
ülve magamban az ágy peremén
nem bánom, nem fáj az se most,
          hogy nem az enyém –
          hogy melléd nem én
fekszem, s tudom, hogy nincs is rá remény.
(*Rend a romokban*, első kiadása 1937 december, Nyugat Kiadó.)"

Így igaz. Csakhogy ez a vers először a Nyugat 1937 májusi számában jelent meg, ezért a megállapodás fél évvel korábbra, áprilusra tehető. A Nyugat 1937 szeptemberi számában – ez is a tények közé tartozik – megjelent Illyés Gyula három szerelmes verse; híradás egy beteljesült szerelemről (*Te is meghalnál...; Gyűlöltem a címet...; Arccal le...*). Illyés Gyula föl is vette őket a Flórával való szerelmének monumentumot állító *Külön világban* című, 1939-ben kiadott versgyűjteményébe, ahová a *Rend a romokban*-kötet további Flóra-versei is átvándoroltak. Azaz, úgy tűnik, Flórának Mátraházán, netán Tihanyban is, a hívott, de visszazetentő József Attila helyett más látogatója volt. József Attila sejtette ezt, azért találunk Flórához írt leveleiben ilyen mondatokat: „Mit gondoljak én arról, hogy maga hogy volt Illyés Gyulával?” (1937. aug. 23.) Vagy: „Maga meg férjhez fog menni, lesz új családja [...]. És bizonyosan olyan férje lesz, aki nem érzeleg, hanem örül ha örömet szerez a családjának és a világban is megállja a helyét.” Ugyanerre, a „tűzhelyet, családot már végképp másoknak remél” állapotára utal József Attila búcsúverse is.

Aztán... József Attilát, tragikus halála után, Illyés Gyula búcsúztatja a Nyugatban. Több jel arra vall, hogy az immár nem „pár”-viadal tovább folytatódik. A *Külön világban* verseit Illyés a *Nagyon fáj* kiadójával adatja ki. Cserépfalvi Imre szíves közlése szerint a nyomdászamlát is ő rendezte. Illyés a későbbi évtizedekben József Attiláról mindig mint kitűnő költőről beszél, de többször is kijelenti, hogy szerinte a XX. század legnagyobb magyar költője Szabó Lőrinc volt. Naplójegyzeteiben szinte élete végéig nyoma van a József Attilával való viaskodó emlékezésnek, az utolsó idevágó bejegyzés 1982. december 4-én került ki tolla alól. (Jónéhány naplójegyzetét felhasználtuk e tanulmányhoz.)

Előjáróban Radnóti Miklós szavait idéztük, Illyés és József Attila „zavaros” viszonyáról. Tanulmányunk, szándékunk szerint hozzájárulhat a két alkotó kapcsolatának tisztázásához.

Tasi József